

Ndzawulo ya Vurimi**Afrika Dzonga****AgriBEE**

Rimba ra ku nyika matimba ya ikhonomi ya Vantima leri anameke eka Vurimi

“I ku pfumela endlele ra hundzuluko leri nga erivaleni, leri tirhisekaka hi ndlela leyi ku nga vumbiwaka leri ri nga ta tisa ku tshembeka na ntshamiseko kambe ku nga ri ku pfumaleka ka hundzuluko.”

Thabo Mbeki, 22 Ndzati 1994.

Ndzawulo ya Vurimi**Mawuwani 2004**

MARUNGULO YO HUMA EKA HOLOBYE DIDIZA

Eka mbulavulo wa yena wo vulavula na Rixaka hi n’hwetlwa ya Mudyaxihi lembe leri, Presidente Thabo Mbeki u tivisile leswaku Ndzawulo ya Vurimi yi ta humesa dokumente ya mpfampfarhuto wa rimba ra AgriBEE leswaku yi kaneriwa hi n’hwetlwa ya Mawuwani. Ndzi tsakile namuntlha, ku nyiketa rimba leri nga xin’wana xa swiaki swa nkoka leswi lavekaka eku fikeleleni Afrika Dzonga ro pfumala xihlawuhlawu no hambanisa hi rimbewu. Rimba leri ra AgriBEE ri fambelana na tirhele ra mfumo leri nga kona na milawu yo lulamisa xihlawuhlawu xa malembe na switandzhaku swa kona. I goza rin’wana endleleni leyi hi yi tekeke loko hi hlamusela swikongomelo swa rixaka ro pfumula xihlawuhlawu na xihlawuhlawu xa rimbewu eka Vumbiwa ra hina no twisisa swiboho swa mintirho leyi vekaweke ehenhla ka hina hinkwerhu.

Rimba ra AgriBEE ri simeka minsinya yo letela eka ku nyika matimba ya ikhonomi ya vantima loku anameke eka vurimi hi mukhuva lowu lavaka ku aka eka ntokoto wa matshalatshala ya hundzuluko eka khume ra malembe lama nga hundza. Swi rhangeriwe hi ku tekela enhlokweni vulavisisi bya ku nyika matimba lebyi lerisiweke hi Ndzawulo, maendlele yo lavisisa yo hambana lama rhangeleke hi ntlawa lowu anameke na ntokoto wo simeka no tirhisa Mfikelelo lowu Anameke eka Nhlonhlotelo wa Vurimi futhi sweswi na Endlele ra Xiyenge xa swa Vurimi.

Ku nyika Matimba ya Ikhonomi ya vantima loku anameke, eka Vurimi tanihi le ka swiyenge swin’wana hinkwaswo, ku fanele ku twisisiwa no tirhisiwa tanihi hi nchumu lowu nga tirhisiwaka ku fikelela swin’wana. Hi matimu ya ku hamboloka ya tiko ra hina lama tumbulukeke no tirhisiwa eka malembe yo tala, lowu i nchumu lowu faneleke ku tirhisiwa ku lulamisa ku hamboloka koloko.

Xikongomelo xa Xiyenge xa swa Vurimi i ku fikelela xivono lexi ku twananiweke ha xona hi ku tirhisa Ntlawa wo Tirha wa swa Presidente eka Vurimi hi Hukuri 2001 wa-Xiyenge lexi Vumbaneke no Humelela. Xivono xa hina lexi xi amukeriweke hi swiyenge hinkwaswo leswi khumbekaka swa nkoka leswi hoxaka xandla, xi na xikongomelo xa xona lexikulu “Ku tumbuluxa mfikelelo wo ringanana na ku hoxa xandla eka xiyenge xa vurimi lexi nga phikizanaka na matiko ya misava, lexi vuyerisaka no tshembeka lexi xi nga pfunetaka eka vutomi byo antswa eka vanhu hinkwavo” naswona xi seketeriwile hi swikongomelo swa maendlele swinharhu.

Endzhaku ka ku amukeriwa ka Nkunguhato wa Xiyenge hi lemukile leswaku maendlele lama kongomisiweke lama lavekaka ku tirhisiwa leswaku ku hluriwa xihlawuhlawu lexi veke kona eka xiyenge xa vurimi ku fika hi lembe ra 1994, ku karhi ku vumbiwa mbangu lowu nga ta nyanyukisa wu tisa ku kula, mphikizano lowu lavekaka swinene na ku cinca ka swiyenge swa vurimi swa masungulo na leswi landzaka. Hi fanele ku tekela enhlokweni mintlhonthlo ya matiko ya misava, ku pfumaleka ka ku hoxa xandla loku vonakaka ka vavasati eka xiyenge na swiyimo swo chavisa na ku chavisetela hi mintirho leswi kongomaneke na vatirhi va mapurasi na vatirhi va mintirho ya swa vurimi. Hi tekile leswi hi swi vulaka “Commodity Approach” leswi katsaka ku vutisisa swinene ka vuhlanganisi bya lebyi yaka endzhaku na le mahlweni ka nkoka hinkwavo wa ndzandzelano endzeni ni le xikarhi ka swixavisiwa swo hambana.

Ntirho lowu wu hi endle leswaku hi lemuka leswaku ku na swo tala leswi swa ha faneleke ku endliwa ku hlanganisa swikumiswa swa swa vurimi na migingririko ya matirhele na swiyenge leswi swi nyikaka, tifeme ta vumaki ku navela ka vatirhisi na swivilelo swa mbangu. Hi tlhele hi lemuka leswaku hambileswi nhluvuko a wu ri kona i wu karhi wu nonoka eka ku tumbuluxa maendlele ya swixavisiwa, a hi nga ta tshika mhaka ya hundzuluko na ku herisa xihlawuhlawu. Eka swiyimo swo tala vavuyeriwa lava faneleke va endlele ro herisa xihlawuhlawu tanihi mintirho ya mapurasi na tifeme, a swi katsiwangi hi ku nyawula eka nhlamuselo ya mimbuyelo leyi naveriwaka ya nkarhi wo koma, wa le xikarhi ni ya nkarhi wo leha.

Rimba leri ra mpfampfarhuto wa AgriBEE, ri kongomisiwe ku pfuna hinkwavo lava hoxaka xandla na lava va nga ta rhandza ku hoxa xandla eka nkarhi lowu taka na swirho eka Xiyenge xa Vurimi ku tinghenisa eka mbulavurisano/n'wanguano wa nkoka na ku tirha loku ku nga sulaka mimbuyelo leyi landzulaka hi nkarhi wuntsongo ya matimu ya xiyenge lexi nga kambirhi no fikelela leswi nga pfunetaka eka xikongomela xa xiyimo xa le henhla xa vutomi byo antswa eka vanhu hinkwavo. Ri hlamusela swiaki swo herisa ku hoxa xandla loku gombonyokeke na ku nga ringanani eka xiyenge xa swa vurimi hikwalaho ka na hakelo ya matirhele na minongonoko ya xihlawuhlawu xa khale xo voyamela etlhelo ro karhi eka swirho swa nkoka swa vurimi lebyi humekekaka. Rimba ra AgriBEE ri engetela eka matshalatshala ya mfumo ya maendlele yo nkoka ku tisa ku kula, ku ringanana na mintirho na ku tiyisisa vufambisi lebyi tshembekeke na matirhisele ya swipfuno swa ntumbuluko.

Hi ringetile ku tiyisisa leswaku rimba ri tsariwa hi ndlela olova no twisiseka leswaku ku pfuniwa varimi va valungu lava tshamisekeke na van'wamabindzu lava talaka ku ta eka

hina va lava ku pfuniwa hi leswi va nga pfunisaka xiswona eka ku nyika Matimba eka Ikhonomi ya Vantima. Ri tlhela ri kongomisiwa ku pfuna vaaki va vantima lava va nga va ka va lahlekeriwile hi ku tshemba ka ku hoxa xandla eka xiyenge xa vurimi hikokwalaho ka ku siyiwa ehandle hi rimba leri angarhelaka eka ku landza hi vutshwa mintirho leyi yi nga kona. Hi ni ku tshemba leswaku rimba leri ri ta sola ku xisetela, kambe ri hlohlotela, ku hlamuserisisa na ku pfuna eka ku hatlisisa matirhisele ya migingiriko leyi yi nga kona na ku letela leyintshwa leyi hi yi languteleke leswaku yi humelela.

Eka tin'hweti to hlayanyana leti taka hi langutela dokumente leyi ku tlakusa ntirhisano exikarhi ka Ndzawulo ya Vurimi na mintlawwa yo hambana ya vantima na valungu, lava nga fuma na swisiwana lava nga khumbekaka kumbe lava tsakelaka ku nghena eka vurimi ehenhla ka swiboho leswi swi nga katsiwa, ku tiyisisa leswaku ajenda ya hundzuluxo ya hina ya twisiseka, yi angarhela hinkwaswo naswona yi kombisa mpfilungano wa xiyenge xa swa vurimi. Eka ntirho wa yona Ndzawulo ya Vurimi yi simeka matimba lama faneleke ku nghenisa, ku tivisa na ku vonisisa ku tirhisiwa ka AgriBEE. Hi n'hweti ya Hukuri lembe leri, ndzi ta tsakela ku kambisisa mavonele ya minxopelo na miehleketo leyi hi yi amukeleke no cinca laha swi faneleke eka dokumente leyi ku endlela leswaku dokumente yi ta yisiwa eka khabinete leswaku yi ta amukeriwa mayelana na Xiyenge xa 12 xa Nawu wa 2003 wa Ku nyika Matimba ya Ikhonomi ya Vantima leyi Anameke.

Ndzi rhandza ku teka nkarhi lowu ndzi khensa ntlawa wa ndzawulo, ntlawa lowu rhumeriweke na vanhu hinkwavo lava tirheke hi ku tinyiketa ku tiyisisa leswaku hi fikelela xiyimo lexi xa endlele ra matirhisele ya Ku nyika Matimba ya Ikhonomi ya Vantima eka Xiyenga lexi.

ooooooooooooOOOOOOOOOOOoooooooooooo

XIVONO

Ku yisa emahlweni Ku nyika Matimba ya Ikhonomi ya Vantima leyi anameke hi ku seketela xiyenge xa Vurimi lexi Vumbaneke no Humelela.

MANGHENELO

Ku lemuka leswaku:

- I tirhele ra mfumo ku fambisa hundzuluxo lowu heleleke eka ikhonomi ya vurimi leswaku ku ta fikeleriwa Xiyenge xa Vurimi lexi Vumbaneke no Humelela eka ku tirhisana na vanhu van'wana lava khumbekaka.
- Vumbiwa ra Afrika Dzonga na Tsalwa ra Timfanelo ra rona swi boha tiko ku tlakusa mfikelelo wa ku ringanana hi ku tirhisa milawu na maendlele man'wana lama endliweke ku sirhelela no tlakusa vanhu, kumbe swiyenge swa vanhu lava khale va nga khataleriwi hikwalaho ka xihlawuhlawu.
- Nkunguhato wa Matirhele ya Vurimi bya Afrika Dzonga, lowu wu pfumeleriweke hi xiyenge xa vurimi hi siku ra 27 Hukuri 2001, wu ni swi swikongomelo swa matirhele swa ku tlakusa mfikelelo wo ringanana na ku hoxa xandla, ku antswisa mphikizano na ku vuyeriwa eka matiko ya misava na ku tiyisisa vufambisi bya swipfuno lebyi byi nga tshamaka nkarhi wo leha no tshembeka.
- Nongonoko wa Mfumo wa ku vuyisela ka Misava lowu nga minongonokonyana minharhu ya nkoka - ku pfuxa, ku vuyisela na vun'wini - wu ni xikongomelo xa hundzuluxo wa xihlawuhlawu eka mafumele ya xihlawuhlawu ya misava ya Afrika Dzonga ku vumba mbangu wa ku kota ku nyika matimba eka swa polotiki, vanhu na Ikhonomi eka vanhu lava a va nga khataleriwi hikwalaho ka Xihlawuhlawu. Hikwalaho ka leswi ku Hundzula ka Misava eka Nongonoko wa Nhluvukiso wa Vurimi wu sunguriwile tanihi ku nghenelela ko hlawuleka hi xikongomelo xa ku seketela Vurimi.
- Xivono xa Khodi ya Matikhomele eka timhaka ta mintirho eka vurimi xi sayiniwile hi va Organised Agriculture, Tiyuniyoni ta Vatirhi na Mfumo.
- Milawu leyi landzelaka ya tiko yi kongomisiwe ku pfuna eka hundzuluxo wa swa vanhu na ikhonomi.

- Nawu wa ku Nyika Matimba eka Ikonomi ya Vantima 2003);
- Nawu wa Mphikizano (No 89 wa 1998 hi laha wu hundzuluxiweke hi Nawu wa No 35 wa 1999);
- Nawu wa ku ringanana ka Mintirho (No 55 wa 1998)
- Nawu wa Nhluvukiso wa Vutshila (No 97 wa 1998);
- Nawu wa ku Vuyiseriwa ka Timfanelo ta Misava (No 22 wa 1994)

Ku tsundzuka leswaku:

- Ku suka loko lembe-xidzana ri sungurile ni le hansi ka mfumo wa xihlawuhlawu, rixaka na rimbewu a swi tirhisiwa ku lawula mfikelelo eka, ku tirhisa na ku vuyeriwa ku suka eka swipfuno swo humelerisa swa vurimi bya Afrika Dzonga;
- Handle ka matshalatshala hinkwawo ya mfumo wa xidemokhiresi, vanhu va Afrika Dzonga va ha ri na ku nga ringanani lokukulu eka rixaka na rimbewu, eka ku ava , na mfikelelo eka swivandla swa mintirho, rifuwo, miholo, vutshila na mintirho;
- Ku pfumala ka ku hoxa xandla loku heleleke no nyawula hi vunyingi bya vanhu va Afrika Dzonga eka ikonomi swi nga va na mbuyelo lowu onhaka eka vuhlayiseki bya rixaka na ntshamiseko wa tiko eka nkarhi lowu taka;
- Xiyenge xa Vurimi hikwalaho ka ku hundzuka hi swa matimu xi ni ntirho wa nkoka eka hundzuluxo wa swa vanhu na ikonomi eka vanhu va Afrika Dzonga na ku ya emahlweni ku tirha ntirho wa nkoka eka ikonomi ya Afrika Dzonga tanihi hi ku nyikela no pfuna eka vuhlayiseki bya swakudya, mintirho, ku hlukisa matiko-xikaya na swixavisela-vambe.
- Mbangu wa matiko ya misava lowu cincaka hi ku hatlisa wu lava leswaku ku langutiwa swinene ku hundzuka no ngenisa leswintshwa, mphikizano, vufambisi bya nghozi na vufambisi bya vutivi na vuxokoxoko, hinkwaswo leswi swi lavaka Xiyenge xa Vurimi bya Afrika Dzonga ku tirha eka ku engetela na ku kurisa xidziva xa mali ya vanhu leyi nga kona hi ku vekisa eka vanhu, ku ringanana ka mintirho, ku hlukisa vutshila na hundzuluxo wa swivandla.

HIKOKWALAHO:

Hina lava sayineke laha hansi, hi tumbuluxe rimba leri tanihi matshalatshala ya xiyenge xa hi na ku lulamisa ku hamboloka loku ku veke kona na ku nyika matimba yo kota ku endla eka vanhu va Afrika Dzonga lava a va nga khataleriwi hikwalaho ka xihlawuhlawu eka Xiyenge xa swa Vurimi. Hi tiyisa leswaku AgriBEE tanihi xikongomelo kumbe xiboho xa vunene, polotiki, vuaki na ikonomi ya nkoka eka vumundzuku bya tiko ra hina hinkwaro.

1. Ndhawu leyi ku tirhisiwaka

AgriBEE yi tirha eka ndzandzelelano hinkwawo wa nkoka eka xiyenge xa vurimi bya Afrika Dzonga (ku suka eka mapurasi ku fika eka vatirhisi va swa mapurasi) ku katsa migingiriko hinkwayo ya ikhonomi leyi yelanaka na ku nyika miehleketo ya swa vurimi, vutirheli, ku rima, ku maka swo karhi, ku phakela, mafambisele na migingiriko leyi yi engetelaka nkoka eka swikumiwa leswi rimiwaka.

2. TINHLAMUSELO

Hi xikongomelo xa dokumente ya rimba leri, ku ta tirhisiwa marito lama landzelaka.

Vurimi swi vula migingiriko ya Ikhonomi hinkwayo leyi yi fambelanaka na vuhumelerisi na ku endla ka vurimi k suka eka ku nyika miehleketo ya swa vurimi, ku rima na ku nyika nkoka.

AgriBEE i rimba ra Ku nyika matimba ya Ikhonomi ya Vantima leri anameke leri kongomisiweke eka ku seketela Vantima va Afrika Dzonga ku hoxa xandla eka xiyenge xa vurimi tanihi vinyi, vafambisi, vanhu va vutivi, vatirhi lava va nga na vutshila na vatirhisi va swikumiwa.

NAWU i Nawu wa 2004 wa ku nyika matimba ya Ikhonomi ya vantima leyi anameke.

Vanhu vantima i rito ro angarhela leri vulaka vantima, makhaladi na Makulwa (Vaindiya).

Ku nyika matimba ya Ikhonomi ya vantima leyi anameke (mfikelelo wo ringanana na ku hoxa xandla) eka vurimi swi vula ku nyika matimba ya ikhonomi eka vanhu va vantima hinkwavo ku katsa vavasati, vatirhi, vantshwa, vatsoniwa na vanhu lava tshamaka ematiko-xikaya hi ku tirhisa maendlelo yo hambana kambe ya fambelana, lawa katsaka, kambe ya nga heleli eka:

- (a) Ku engetela nhlayo ya vanhu vantima lava va fambisaka, va nga vinyi no lawula mabindzu na rifuwo ra swikumiwa
- (b) Ku yisa emahlweni vun'wini na vufambisi bya mabindzu na rifuwo ra swikumiwa hi vanhu vantima, vatirhi, vatirhisani na mabindzu man'wana.
- (c) Ku hlulukisa swipfuno swa vanhu na vutshila bya vanhu vantima
- (d) Ku fikelela vuyimeri lebyi ringananaka eka mintirho hinkwayo ya vurimi, swiyenge na swiyimo swa mintirho eka vatirhi.
- (e) Ku kuma switirhisiwa leswi tsakeriwaka na
- (f) Vuvekisi eka mabindzu lawu ya nga ni vinyi no fambisiwa hi vanhu vantima.

Mabindzu ya BEE i swiyenge swa mabindzu lawa nga ni swiyimo swa vuyimeri swa ku hoxa xandla eka, vun'winyi, vufambisi kumbe ku lawuriwa hi vantima va Afrika Dzonga, leswi hlamuseriweke eka nawu.

- (a) Bindzu ra muntima hi leri ri nga ni n'winyi kumbe vinyi va vantima ku ya hi ku va na 50,1 % ya vun'wini naswona laha ku nga ni vulawuri bya nkoka bya mafambisele
- (b) Bindzu leri nyikaka matimba ra vantima hi leri ri nga ni n'winyi kumbe vinyi va vantima ku ya hi ku va na 25,1 % ya vun'wini.
- (c) Bindzu ra wansati wa muntima hi leri ri nga na 25,1 % ya vuyimeri bya vavasati vavantima eka xiyenge xa ku ringanana ka vantima na vufambisi bya vantima.
- (d) Bindzu ra vaaki kumbe leri anameke ri na vinyi va minkavelo lava va yimelaka swirho swa vaaki tanihi vaaka-ndhawu kumbe laha ku vuyeriwa ku seketelaka ntlawa lowu hlawuriweke, xikombiso vavasati va vantima, vatsoniwa, vantshwa na vatirhi. Minkavelo yi khomiwile hi minhlangano ya swa ku ringanana, leyi nga endliki ntswalo na kumbe tithirasiti
- (e) Bindzu ra nhlanguanelo i nhlanguano wa vanhu lava tinyikete ku hlangana leswaku va fikelela ku navela na swilaveko swa vona swa timhaka ta ikhonomi, vaaki na ndhavuko hi ku vumba mabindzu yo hlanganela hi ndlela ya xidemokhiresi.
- (f) Vun'winyi swi vula ku tsakela ka swa ikhonomi vulawuri na matimba ya ku fambisa rifuwo, ku kambisisa maendlele na leswi khampani yi tirhaka ha kona.
- (g) Vufambisi swi vula vafambisi-nkulu, vufambisi bya le henhla, vufambisi bya le xikarhi na vufambisi bya le hansi.

CASP swi vula Nongonoko wo seketela wo Angarhela wa Vurimi.

Enterprise (Bindzu) i rito leri tirhisiwaka ku hlamusela bindzu ra vurimi naswona ri katsa mabindzu ya mapurasi na vutirheli byin'wana lebyi yelanaka lebyi seketelaka vurimi.

Established Industry (Mintirho leyi tshamisekeke) swi vula vanhu, mintlawa kumbe tikhamphani leti a ti ri kona emahlweni ka 1994 leti a ti ri ta valungu, ti fambisiwa no lawuriwa hi valungu.

High Potential and unique agricultural Land (Misava ya nkoka wa le henhla no hlawuleka) HDI [Vanhu lava a va nga khathaleriwi hikwalaho ka xihlawuhlawu] swi vula munhu un'wana na un'wana, swiyenge swa vanhu kumbe vaaka-tiko lava va siyiweke ehandle hi xihlawuhlawu ku nga si va na Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1993 (Nawu wa 200 wa 1993)

Mainstreaming swi vula endlelo ra thwasisa vatirhi ku suka eka swiyimo swa le hansi swa migingiriko ya ikhonomi eka vurimi ku ya eka ikhonomi leyi tshembekaka na ku hlanganisa no tekela enhlokweni vatirhi volavo eka ikhonomi yo angarhela.

Sector (Xiyenge): Varimi lava kumekaka exikarhi nandzelelano wa mabindzu ya Vurimi.

Sector Plan: (Nkunguhato wa Xiyenge): Nkunguhato wa matirhele wa Vurimi bya Afrika Dzonga lowu simekiweke hi mfumo wa Riphabliki ra Afrika Dzonga, Agri SA (ku katsa Agribusiness Chamber) an NAFU, lowu sayiniweke hi siku ra 27 Hukuri 2001.

SOE: Mabindzu ya Mfumo

Stakeholders (Vanhu lava khumbekaka) i rito leri tirhisiwaka ku hlamusela lava hoxaka xandla eka nandzelelano wa vurimi hinkwawo kun'we ni vavuyeriwa va sweswi kumbe lava nga ta va kona va AGRIBEE.

3. SWIKONGOMELO

Swikongomelo swa AgriBEE i ku herisa xihlawuhlawu eka xiyenge xa swa vurimi hi ku tirhisa maendlelo lama khumbaka vantima va ma-Afrika Dzonga eka swiyenge hinkwaswo swa migingiriko ya swa vurimi na mabindzu etlhelo ka nandzelelano hinkwawo wa swa vurimi hi:

- (a) Ku tlakusa mfikelelo wo ringanana na ku hoxa xandla eka vanhu lava a va siyiwele ehandle hi xihlawuhlawu eka nandzelelano hinkwawo wa vurimi.
- (b) Ku herisa xihlawuhlawu eka ku va na misava na bindzu, ku lawula, ku teka hikwalaho vutshila na vufambisi bya mabindzu ya vurimi lama nga kona kumbe lamantshwa.
- (c) Ku humesa vutshila hinkwabyo bya swa mabindzu na vuswikoti eka xiyenge xa HDI (vanhu lava siyiweke ehandle hikwalaho ka xihlawuhlawu).
- (d) Ku kondletela ku cinca ka swivumbeko eka tisisiteme to seketela ta swa vurimi na matshalatshala ya nhluvukiso ku pfuneta vantima va ma-Afrika Dzonga eka ku va vinyi, ku simeka ku hoxa xandla na ku fambisa mabindzu ya swa vurimi.
- (e) Ku tlakusa na ku tlherisela ndzhuti wa vantima va Afrika Dzonga eka xiyenge.
- (f) Ku engetela leswi mabindzu ya swa vurimi lawa vanhu, vatirhi, na vinyi vo hlanganela va nga na wona no fambisa mabindzu ya swa vurimi ya khale na lamantshwa, ku tlakusa mfikelelo wa vona eka migingiriko ya swa ikhonomi, swipfuno swa switirhisiwa na vuleteri bya vutshila.
- (g) Ku engetela leswi vavasati va vantima, vatsoniwa na vantshwa va nga na swona no fambisa mabindzu ya swa vurimi ya khale na lamantshwa, ku tlakusa mfikelelo wa vona eka migingiriko ya swa ikhonomi, swipfuno swa switirhisiwa na vuleteri bya vutshila.
- (h) Ku nyika matimba eka vaaki va matiko-xikaya na vaaki va ndhawu ku va na mfikelelo eka migingiriko ya swa ikhonomi ya vurimi, misava, swipfuno swa vurimi, vun'wini na vutshila.

4. **SWIBOHO**

Vanhu hinkwavo lava khumbekaka va tiboha eka milawu kumbe misinya ya rimba ra AgriBEE kutani va tiboha ku tirha hi xikongomelo xo vumba mbangu lowu pfunetaka eka ku nyika matimba eka HDI (vanhu lava siyiweke ehandle hikwalaho ka xihlawuhlawu) hi ku endla leswi landzelaka.

MISAVA YA SWA VURIMI YA NKOKA WA LE HENHLA NO HLAWULEKA

Misava ya swa vurimi ya nkoka wa le henhla no hlawuleka yi ni nkoka kambe i yintsongo no va xipfuno lexi kalaka eAfrika Dzonga. vanhu hinkwavo lava khumbekaka va ta tirha swin'we ku tiyisisa leswaku vanhu lava a va siyiwe ehandle hikwalaho ka xihlawuhlawu (HDI) va kuma vun'wini, va lombiwa na kumbe va tirhisa misava ya swa vurimi ya nkoka wa le henhla no hlawuleka.

Mintirho leyi tshamisekeke yi tiboha ku:

- Pfuna ku fikelela xikongomelo xa tiko xa ku tiyisisa leswaku [30 %] ya misava ya swa vurimi yi va ya vanhu vantima va Afrika Dzonga hi lembe ra 2014.
- Pfuna eka leswi kongomisiweke ku endla leswaku ku kumeka [20 %] ya misava ya swa vurimi ya nkoka wa le henhla leswaku yi lombiwa hi vanhu vantima hi lembe ra 2014.
- Ku endla leswaku ku kumeka [15 %] ya misava ya swa vurimi ya nkoka wa le henhla leyi nga kona yi nyikiwa kumbe ku lombiwa vanhu hi lembe ra 2010
- Ku seketela migingiriko leyi tsariweke ya nhluvukiso leyi kongomisiweke ku hlayisa timfanelo ta vun'wini eka misava ya swa vurimi etindhawini hinkwato.
- Ku endla leswaku ku kumeka [10 %] misava ya swa vurimi eka vatirhi va le mapurasini yi va ya vona eka migingiriko ya vona yo fuwa no rima.

Mfumo wu tiyimisele ku: -

- Ku pfuna hi ku tirhisa minongonoko leyi nga kona ku tlakusa mfikelelo na ku kumiwa ka misava ya swa vurimi hi vantima va Afrika Dzonga ;
- Ku kuma misava ya swa vurimi leyi faneleke leyi yaka eka makete wa ku aviwa ka misava ;
- Ku tirhisa misava leyi tlhelerisiweke eka mfumo hikwalaho ka ku siveriwa ka van'wamapurasini lava nga ni swikweleti leswaku yi tlhela yi aviwa;
- Ku tlakusa nhluvukiso wa sisiteme yo lombisa misava leyi kulaka no tirheka;

- Ku tlakusa vufambisi lebyi tshembekaka na ku tirhisa swipfuno swa ntumbuluko.

Vinyi va misava na vatirhisi va vanhu vantima va tiboha ku:-

- Tiyisisa matirhisele yo nyawula no tshembeka ya misava ya swa vurimi ya nkoka no hlawuleka

NHLUVUKISO WA SWIPFUNO SWA VANHU

Ku cinca ka xihatla eka mbangu wa matiko ya misava ku lava leswaku vanhu hinkwavo lava khumbekaka va tirha swin'we ku tiyisisa leswaku ku khataleriwa ku nyikiwa eka ku kula ka tiva ra swipfuno swa vanhu leri nga kona hi ku vekisa eka vanhu, ku ringanana ka mintirho, nhluvukiso wa vutshila na hundzuluxo wa swivandla. Ku tirheka hi swa bindzu eka vurimi swi lava leswaku ku va na ku tirha loku tshembekaka na mabindzu ya swiyimo swa le henhla, ku tinyiketa ka nkarhi wo leha, swipfuno na vutshila. Vurimi eAfrika Dzonga byi na mpimo wa le hansi wo amukela vatirhi lava nga ni vutshila na vuleteri leswi nga fambelaniki ni swilaveko swa byona. Leswi swi kombisiwa kahle hi nhlayo leyikulu ya vadyondzi lava thwaseleke swa vurimi lava va nga kumiki mintirho. Swiyimo swa le henhla swa vanhu vo ka va nga dyondzangi swa kumeka exikarhi ka vanhu lava va le mapurasini.

Xiyenge xi tiyimisele ku:-

- Ku herisa hi 75 % mpimo wo pfumala dyondzo exikarhi ka vaaki ni vatirhi va le mapurasini hi lembe ra 2008.
- Ku herisa loku hetisekeke ka mpimo/swiyimo swo pfumala dyondzo exikarhi ka vanhu va le mapurasini hi lembe ra 2010.
- Ku tiyisa leswaku vatirhi hinkwavo eka swiyimo swa xiyenge swa vumbirhi na swa vunharhu va ni dyondzo leyi tirhisekaka no kota ku hlaya hi lembe ra 2010.
- Simeka minongonoko yo letela eka vatirhi va le mapurasini na vatirhi va le switolo eka vutshila byo tirha na vufambisi hi n'hweti ya Mawuwani 2005.
- Ku tirhisana ku tiyisisa matirhisele ya le henhla ya swipfuno leswi faneleke swa (Sector Education and Training Authorities) Xiyenge xa Dyondzo na Vulawuri bya vuleteri [PAETA, Xiyenge xa swakudya na swakunwa na SETASA] ku fikelela minkongomiso leyi nga laha henhla.
- Ku vumba mintirho ya xiyenge ya vantshwa lava tokoteke na nongonoko wo letela hi ntokoto, lowu kongomisiweke eka vantima va 5 000 lava va pfumalaka mintirho na vadyondzi lava thwaseleke tidyondzo ta vona kambe va tirha mintirho leyi nga riki yona, hi lembe eka malembe ya 5 lama taka eka swiyenge hinkwaswo ku suka hi lembe-ximali ra 2005; minongonoko yo

letela hi ntokoto yi ta pfumeleriwa hi SETA leyi faneleke kumbe vulawuri byn'wana lebyi pfumeleriweke.

Mintirho leyi tshamisekeke yi tiboha ku:

- Simeka nongonoko wo letela hi ntokoto hi n'hweti ya Mawuwani 2005 hi vativi lava nga kona na lava va nga ya ephenxenini na van'wamabindzu tanihi xin'wana xa maendlelo yo hundzisela vutshila eka vantima vantshwa lava va nghenelaka mintirho. Nongonoko lowu wo letela hi ntokoto wu ta va na swipimelo leswi hlamuseriweke swa ku hoxa xandla, kun'we na sisiteme yo letela hi ntokoto leyi nyawulaka.

Mfumo wu tiboha ku: -

- Tlakusa vurimi tanihi ntirho naswona hi 2005 wu ta endla nkambisiso wa swilaveko leswi pfunaka swa swipfuno swa vanhu eka xiyenge xa swa vurimi.
- Rhangela na ku kondletela nongonoko lowu kongomisiweke hi ntirhisano wa valawuri va dyondzo, minhlangano ya varimi na xiyenge lexi tiyimeleke xa swa vurimi ku kambisisa tikharikhulamu ta dyondzo na vuleteri leti ti tirhisiwaka leswaku ku ta tlakusiwa vutshila bya swa mabindzu na vufambisi eka vantima lava nghenaka eka xiyenge hi lembe ra 2006.
- Tiyisa ku nghenisiwa ka nhlayo leyi vonakalaka ya vanhu vantima ku suka eka xiyenge tanihi hi mbilu ya swirho eka mintirho ya mabindzu ni matiko ya le handle na mfumo, ku pfuna hi vutshila, maendzo ya tidyondzo na ku leteriwa.

4.3 KU RINGANANA KA MINTIRHO

Ku fambisana na Nawu wa ku Ringanana ka Mintirho na Nawu wa Nhluvukiso wa Vutshila, mabindzu hinkwawo eka xiyenge ya tiboha ku:

- Ku ya emahlweni va fikelela [30 %] ya vuyimeri bya vanhu vantima eka vufambisi bya milawu ya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2006.
- Ku ya emahlweni va fikelela [50 %] ya vuyimeri bya vanhu Vantima eka vufambisi bya le henhla bya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2008.
- Ku ya emahlweni va fikelela [60 %] ya vuyimeri by vanhu vantima eka vufambisi bya le xikarhi bya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2008
- Ku ya emahlweni va fikelela [70 %] ya vuyimeri bya vanhu vantima eka vufambisi bya le hansi bya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2008
- Ku ya emahlweni va fikelela [10 %] ya vuyimeri bya vavasati va vantima eka vufambisi bya milawu ya bindzu rin'wana na rin'wana hi 2006

- Ku ya emahlweni va fikelela [25 %] ya vuyimeri bya vavasati va vantima eka vufambisi bya le henhla bya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2008
- Ku ya emahlweni va fikelela [30 %] ya vuyimeri bya vavasati va vantima eka vufambisi bya le xikarhi bya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2008
- Ku ya emahlweni va fikelela [45 %] ya vuyimeri bya vavasati va vantima eka vufambisi bya le hansi bya bindzu rin'wana na rin'wana hi lembe ra 2008.

Minkongomiso leyi yi kongomisiwe eka ku fikelela xivono xa vufambisi bya vuyimeri eka mabindzu hinkwawo hi lembe ra 2014 lexi xi nga ta tlhela xi tiyisisa mimbuyelo ya AgriBEE

4.4 VUN'WINYI BYA BINDZU NA KU RINGANANA KA BINDZU

Mhaka ya nkoka eka ku nyika matimba eka vantima hi swa ikhonomi eka swa vurimi i vun'winyi bya rifuwo na mabindzu endzeni ka xiyenge. Hi ku landza matimu, nhlamuselo ya vun'winyi eka virimi a yi twisisiwa yi lawuriwa hikwalaho ka ku va ni misava. Rimba leri ra AgriBEE ri tisa ku hambana exikarhi ka vun'winyi bya misava na bya bindzu. Vanhu lava khumbekaka eka xiyenge va ta tirha leswaku ku hlulukisiwa no tirhisa swikombiso swa vun'winyi bya mabindzu swo hambana ku seketela AgriBEE.

Mintirho leyi tshamisekeke yi tiboha ku:-

- Tiyisa [35 %] ya vun'winyi bya vanhu vantima eka mabindzu lama nga kona ni lamantshwa hi lembe ra 2008;
- Tiyisa leswaku laha matshalatshala ya vuvekisi ya endliwaka kona eka tikonkulu ra Afrika [10 %] ya nkavelo wa vuvekisi bya Afrika Dzonga byi nyikiwa Vantima va Afrika Dzonga;
- Nghena eka mintirho yo hlanganeriwa na vutirhisani ku tiyisa leswaku [30 %] ya swixavisela-vambe yi wela eka mabindzu ya vantima hi lembe ra 2007;
- Tiyisa [10 %] ya vun'winyi bya vatirhi va le mapurasini eka mabindzu ya le mapurasini hi lembe ra 2008.

4.5 KU KUMA SWITIRHISIWA NA MINTWANANO

Ku humelela ka swiboho swa rimba leri ra AgriBEE ku tlhela ku kuceteriwa hi ku kuma switirhisiwa na matwananele ya swiyenge swa nxavisio, vupfumba ku phakela na vatirhisi. Ku fambisana na moya wa dokumente ya rimba leri mabindzu hinkwawo eka xiyenge ya tiboha ku:

- Tirhisa maendlele ya makumele ya switirhisiwa lama kongomisiweke na matirhele ku fikelela BEE. Nkongomiso wu ta va [50 %] ya nhlayo hinkwayo ya switirhisiwa hinkwaswo ku suka eka tikhamphani ta BEE hi lembe ra 2010 na [70 %] hi lembe ra 2014;

- Vika lembe na lembe hi eka mali leyi tirhisiweke eka switirhisiwa hinkwaswo swa BEE
- Ku ya emahlweni va nyika laha swi kotekaka vantima va Afrika Dzonga na vaSME va ndhawu [50 %] xiyimo xa vuphakeri lexi tsakeriwaka ku katsa na vutirheli bya ku phakela na nhundzu eka nkarhi wa malembe ya ntlhanu
- Mintwanano yi ta simekiwa eka tihakelo ta n'hweti na n'hweti eka ntirho lowu wu tirhiweke hi tikhamphani ta vanhu vantima ku pfumelela ku famba kahle ka mintirho na vuhlayisi bya mimbuyelo ya nkoka hi ku hela ka n'hweti ya Nhlangua 2005.

4.6 VUTIRHELI BYO SEKETELA BYA SWA VURIMI

Vutirheli byo seketela tanihi hi mfikelelo eka timali, swipfuno swa switirhisiwa, vuxokoxoko na tisisiteme ta vutivi i tiphuphu ta matshalatshala yo nyika matimba lama tshembekaka:

Lava khumbekaka va lemuka mhaka ya leswaku hundzuluxo wu tlhonthla ku hlula matimu ya matihelo mambirhi lama kumekaka eka xiyenge xa swa vurimi

Mintirho leyi tshamisekeke yi tiboha ku: -

- Nghenisa xiyenge xa timali ku tiyisa leswaku hi ku tirhisa tsalwa ra timfanelo ra timali ra xona mintirho eka ku nyika matimba ya lkhonomi eka Vantima eka xiyenge xa swa virimi yi nga fikeleriwa;
- Tiyisa mfikelelo eka na ku tirhisa swipfuno swa switirhisiwa, rifuwo na vutirheli byo seketela lebyi hlengeletaneke eka vona hikwalaho ka matirhele ya xihlawuhlawu eka mabindzu ya vantima eka xiyenge hi lembe ra 2007;
- Ku tirhisa hi ku angarhela minsinya ya BEE leyi nga kona na mintirho leyi nga kona ku nyika vutirheli byo seketela leswaku AgriBEE yi fikeleriwa.

Mfumo wu tiboha ku:

- Tiyisa ku vumba mbangu lowu pfunetaka ku seketela vurimi;
- Ya emahlweni ni ku tirhisa Nongonoko wo seketela swa Vurimi wo angarhela

Vanhu vantima eka xiyenge va tiboha ku: -

- Hoxa xandla hi ku nyanyuka eka maendlelo lama hlamuselaka xilaveko xa vutirheli byo seketela swa vurimi na nchumu lowu landzaka eka mintirho ya wona.

5. **KU KAMBELA, KU HLAHLUVA NA KU VIKA**

Ku kambela BEE leyi anameke na milawu ya matirhele lamanene ya hlamuseriwa eka Nawu wa ku Nyika Matimba ya Ikhonomi eka Vantima wa lembe ra 2003

- Vandla rin'wana na rin'wana eka xiyenge ri tiboha ku paluxa hi ku helela na ku vika [endzeni ka xiviko xa rona xa lembe], nhluvuko wa ku fikelela swiboho. Xiviko xo sungula xo tani xi ta va xa lembe ximali ra 2005.
- Swivandla swo hlawuleka swo vika swi ta katsa leswi landzelaka:
 - ku nyika Misava ya swa vurimi ya nkoka wa le henhla no hlawuleka na ku hundzisela eka HDI, Nongonoko wo Hluvukisa Swipfuno swa vanhu lowu wu tirhisiwaka, ku Ringanana ka Mintirho, Minkongomiso ya vuyimeri leyi fikeleriweke; Switirhisiwa swa BEE leswi xaviweke, matshalatshala ya vutirheli byo seketela swa vurimi.
- Khadi ya minkutlunyo yi ta tumbuluxiwa tanihi xiphemu xa rimba ra AgriBEE.

VASAYINI

[Nxaxamelo wo angarhela wu ta hetisisiwa emakumu ka endlele ro tsundzuxana]